

על טקס נשכה ועדה שנעלמה

קורות יהודי מונסטיר
בירושלים

אלקנה ארליך

חתונת הזוג אלבוחר במונטסטר, ראשית המאה ה-20

למצער לבקר במקומות הקדושים ובקברי צדיקים במהלך הדורות. במפקד שערך משה מונטיפיורי בשנת 1839 בירושלים מתועדות לפחות 13 משפחות ממונטסטר, אך ייתכן שמשפחות נוספות שמקום מוצאן לא פורט במפקד באו אף הן משם. כך למשל, שמות המשפחה איסקאויס ופארדו הם שמות מונסטירלים מובהקים, אף כי בניהן לא נרשמו ככאלה. בראשית שנות המאה ה-20 ערך ועד העדה הספרדית מפקד בירושלים, ועל פיו היו יהודים מונסטירלים בעיר העתיקה ובשכונות רבות מחוצה לה: בימין משה, במשכנות ישראל, בשערי ציון, בנחלת שבעה ועוד. הם גרו בדרך כלל בבתיים המקיפים חצר שאותה ניהל "חזקירו", כלומר בעל חזקה. יהודי מונסטיר לא נמנעו מלשאת נשים מעדות שונות, וכך ידוע על זוגות שאחד מהם היה מבני מונסטיר ובן הזוג או בת הזוג היו מפרס, מכורדיסטן או מתימן. על דמותה הייחודית של העדה הירושלמית הקטנה כתב לימים הסופר מאיר שלו:

הוא היה בן למשפחה שמוצאה ממונטסטר שבמקדוניה, וכשאר בני מונסטיר היה גם הוא בהיר שער ועיניים, היה להוט מנעוריו ללמוד לשונות, מתמטיקה ואסטרונומיה, ולעמוד על סודות האין סוף, נושא שהמונטסטרלים כולם עסקו בו (מ' שלו, עשור, תל אביב, עמ' 40).

המונטסטרלים סחרו בבדים, בשמן, בראקי ובדגים מלוחים והתפללו בבית כנסת שהיה בית העץ היחיד בירושלים. אבותיהם היו היהודים הרומנוטים, גזע עז וקדום שהגיע למקדוניה עוד בימי הרומאים. אלף שנים אחר כך התערבו בהם היהודים האדמונים שגורשו מהונגריה, ומאז נולדו להם בנות בהירות שער ובעלות חוש הומור נפלא (שם, עמ' 218).

העולים שהגיעו ממונטסטר הקימו בירושלים שני בתי כנסת

על הימצאות יהודים באזור מקדוניה – עד לא מכבר חלק מיוגוסלביה ומ-1991 רפובליקה עצמאית בדרום-מזרח אירופה – ידוע מעדויות שונות כבר מהמאה הראשונה לספירה. רוב יהודי מונסטיר (המכונה כיום ביטולה) הגיעו אליה מיוון ומאלבניה, חלק גדול נוסף הגיע אליה לאחר גירוש ספרד, ובהמשך הגיעו גם יהודים-אנוסים מפורטוגל. במשך השנים עסקו היהודים בעיקר במסחר ובהלוואה בריבית, אך גם באריגה, בחייטות, בסבלות ועוד. פרנסתם לא תמיד הייתה מצויה בשפע, ופעמים רבות אף פגעו בהם ובאוכלוסיית העיר מגפות שונות. ביטוי להימצאותה של העדה במקום מצוי בספרי שאלות ותשובות מהמאות האחרונות, שבהם מוזכרים יהודי מונסטיר לא אחת. בעיר פעלו שני בתי כנסת עיקריים: "קהל אראגון" ו"קהל פורטוגל", וכן מוסדות חינוך וצדקה: בית ספר, "עוזר דלים" ו"ביקור חולים" לתמיכה בחולים נזקקים ובמשפחותיהם, "מתנות לאביונים" להענקת ארוחות חמות לתלמידים, "מלביש ערומים" לחינוך הילדים ואספקת בגדים, חברה קדישא ועוד. בסוף המאה ה-19 הוקם בעיר גם בית ספר של חברת כ"ח.

בין החומות ומחוצה להן: פעילות מונסטירית בירושלים

לאורך מאות השנים האחרונות עלו מפעם לפעם יהודים ממונטסטר לארץ ישראל. וכך למשל, מאיגרת משלהי המאה ה-16, נודע כי בירושלים חי יהודי שמוצאו ממונטסטר. במאה ה-18 הייתה בירושלים קהילה גדולה יחסית של יוצאי מונסטיר, שמחמת גדולה הפעילה בית דין משלה. חילופי מכתבים ושאלות ותשובות הלכתיות מלמדים על ניסיונות שונים של יהודים ממונטסטר לעלות ארצה – או

טיול חברי "השומר הצעיר" במונסטיר (באדיבות שלמה אלבוחר)

בית הכנסת "קהל קדוש אראגון" (באדיבות המוזיאון היהודי בלגרד)

בית הכנסת "עוזר דלים" ושלט ההקדש בחזיתו (באדיבות המוזיאון היהודי בלגרד)

בעיר העתיקה: "יגל יעקב", שנוסד בשנת תרמ"ח (1888) ברחוב הקראים, ו"אהבת חסד", שנוסד בשנת 1893 ברחוב משגב לדרך (מידאן). בשנת תרצ"ה (1935) הוקם בעזרת תרומות שנאספו בשני בתי הכנסת הראשונים בית כנסת נוסף בשם "יגל יעקב", בשכונת מקור ברוך בעיר החדשה. בית הכנסת נקרא על שמו של הרב יעקב ישראל, שהיה הרב הראשי של יהודי מונסטיר בשלהי המאה ה-19. ליד בית הכנסת פעלה חברת "עוזר דלים" לסיוע לבני הקהילה, ובבתי הכנסת של העדה נהגו המתפללים לפי מנהגיהם בגולה, בכלל זאת מנהג ייחודי וקדום לומר קדיש נוסף לאחר תפילת מוסף של שבת, לזכר מגורשי ספרד שלא זכו להגיע לחוף מבטחים וטבעו בים.

נוסף על התיישבותם בירושלים פנו יהודי מונסטיר גם להתיישבות חקלאית ברחבי הארץ. יש מהעולים שקיבלו הכשרה חקלאית מסוימת והצטרפו לקבוצות התיישבות בכפרים, במושבים ובקיבוצים. בין היתר התיישבו באשדות יעקב, בבית שערס, בצפת, בשער העמקים, באלונים, בכפר סירקין ובמגשימים. נוסף לעלייה ארצה היגרו יהודים ממונסטיר גם לארצות הברית, ליוון, לצ'ילה ולארצות נוספות.

ציונות והשמדה

בשנות העשרים של המאה ה-20 התרחשה במונסטיר התעוררות ציונית בולטת. ארגונים רבים קמו בה במטרה לעורר את האהבה לארץ ישראל, לכוון את בני הקהילה למקצועות פרודוקטיביים, ללמוד עברית, להקים תנועות נוער ולתרום לקרן הקימת ולקרן היסוד. העלויות לארץ באותן השנים התבצעו בכמה דרכים: עליית בנות רווקות באמצעות אשרת תייר ובהמשך נישואין בארץ; עלייה תוך

נברשת בבית הכנסת "גל יעקב" בירושלים

כאשר הגבאים, השמשים ושאר בעלי התפקידים שומרים על המסורות מעיר הולדתם. בבית הכנסת תלויות מנורות זיכרון וכן לוחות הקדשה לזכר הנפטרים מבני הקהילה, ואולם לוח אבן אחד, גדול ומרשים, קבוע בכותל בית הכנסת מדרום והוא מעניין במיוחד: על הלוח חקוקה קינה שנכתבה לזכר הנרצחים בשואה, שנקראה בטקס מיוחד שנערך במקום מדי שנה. כיום קשה לדעת מי היה זה שחיבר את הקינה על לוח הזיכרון, ואולם ידוע שהוא נקבע בקיר בית הכנסת כבר בשנת 1948 ביזמת הגבאים. הקינה נאמרה, כאמור, בטקס מיוחד שנערך מדי בערב ראש חודש ניסן, שכן המשלוחים לטרבלניקה יצאו בחודש ניסן שבו אין נוהגים להתאבל.

לטקס היה במשך שנים רבות סדר קבוע: תחילה התפללו הנוכחים תפילת ערבית והוסיפו פרקי תהלים נבחרים. לאחר מכן פתחו את ה"היכל" (ארון הקודש) ואחד הנוכחים קרא את פרק לז ביחזקאל, "חזון העצמות היבשות", ובו פסוק הנחמה "ונתתי רוחי בכם וחייתם והנחתי אתכם על אדמתכם וידעתם כי אני ה' דברתי ועשיתי נאם ה'" (יחזקאל לז, יד). לאחר מכן נסגר ההיכל, הודלקו נרות ב"מנורות ששת הקנים" הקבועות בקירות לזכר ששת מיליוני הנספים בשואה, ונקראה בציבור הקינה ותפילת "א-ל מלא רחמים" הכלולה בה:

חזית בית הקברות היהודי של מונסטיר (שנות ה־80)

שימוש ברישיונות עלייה מעטים ש"נופחו" באמצעות יצירת משפחות מלאכותיות, כדי להגדיל את מספר העולים; עליית בעלי הון מעטים שהותרה בידי ממשלת המנדט; ושימוש באשרת תייר שניתנה למי שהוכיח שברשותו 25 לירות ארץ-ישראליות. בארכיון "ועד העדה הספרדית" מצויות עדויות על ניסיונות עלייה נוספים של בני מונסטיר.

למרות רצונם לעלות ארצה, רבים לא זכו לכך. בשנים 1938-1939 נחקקו ביוגוסלביה חוקים המפלים את היהודים, ובאפריל 1942 נכבשה מקדוניה בידי הנאצים והשליטה באזור הועברה לבולגרים, ואלה המשיכו באפליה ובגזרות הקשות. בוריס השלישי מלך בולגריה אמנם נקבע בתודעתם של רבים כמי שהשתדל להציל את יהודי ארצו בזמן השואה, ואולם יהודי מקדוניה מסרבים לראות בו מעין "חסיד אומות העולם", כיוון שהפקיר את יהודי האזורים שסופחו לארצו במהלך המלחמה – מקדוניה ותרסקיה – לגורלם של שאר יהודי אירופה. כך הוסרה לימים אנדרטה שהוקמה לזכרו ב"יער בולגריה", על פי החלטת ועדה בראשות השופט בייסקי, שהוקמה עקב לחצם של יוצאי הקהילות שהושמדו.

במרץ 1943, לפנות בוקר ה־11 בחודש, נצטוו יהודי מונסטיר לעזוב את בתיהם. ב־7:00 בבוקר נטשו את בתיהם והתרכזו בנקודות איסוף, שם ניטלו מהם חפצי הערך. הם נדחפו לקרונות בקר בצפיפות רבה, ללא מזון ומים, ובחצות הלילה הגיעו לסקופיה. בסקופיה רוכזו במפעל הטבק הממשלתי "מונופול" עם יהודי מקדוניה כולה. לאחר 11 ימים במפעל הטבק, בצפיפות נוראית, ללא אספקת מזון ראויה ובתנאי היגיינה מינימליים, הועלו לרכבות. הנסיעה ארכה כשבוע וכמה יהודים כבר מתו בדרך. יותר מ־11,000 יהודי מקדוניה הגיעו בשלושה משלוחים לטרבלניקה ושם נרצחו כולם; 2,125 מתוכם היו ממונטסטר.

אלה נזכרה ונפשנו עליהם תשתוחח: הטקס השנתי בבית הכנסת "גל יעקב"

כאמור, בראשית שנות ה־30 הקימו עולי מונסטיר את בית הכנסת "גל יעקב" ברחוב אלפנדרי בשכונת מקור ברוך שבירושלים. במשך שנים שימש המקום את בני הקהילה,

- לעיון נוסף:
1. ש' אלבוחר, קהילת מונסטיר (ביטולה), מקדוניה, עיר יהודית עתיקה שיהודים אין בה, אש טרבליניקה אכלתם, ירושלים תשס"ה.
 2. י' אלעזר, חצרות בירושלים העתיקה, ירושלים תשל"ה.
 3. נ' ברוך (עורך), השמדה והישרדות בבולגריה המאוחדת, תל אביב 1943.
 4. ג' לבל, גאות ושבר, ירושלים תשמ"ז.

סיור

עולי מונסטיר בירושלים

משפחות רבות ממונטיר התגוררו בשלהי המאה ה־19 בשכונת אהל משה. השכונה הוקמה בשנת 1883, והתרכזה בה הקהילה הספרדית הוותיקה והעשירה של העיר, שבני מונסטיר היו חלק ממנה. אחת המשפחות המוכרות ממונטיר שהתגוררו בה הייתה משפחת אלבוחר. מחצר אהל משה נצא לכיוון צפון, נחצה את השוק ואת רחוב יפו, ונתקדם במורד רח' שוורץ. בהגיענו לרח' דוד ילין נפנה שמאלה ומיד ימינה, ופעם נוספת ימינה לרח' אלפנדרי. מצד ימין, ברח' אלפנדרי 26, נראה את בית הכנסת "יגל יעקב". לוח הזיכרון הקבוע מעל לגגון הכניסה של בית הכנסת, מספר עד היום כי את בית הכנסת הקימו "עולי מונסטיר". בבית הכנסת התרכזו חיי העדה בירושלים ובו התקיים בערב ראש חודש ניסן הטקס השנתי לזכר קהילת מונסטיר שחרבה בשואה.

לוח הקינה לזכר הנספים בשואה, בית הכנסת "יגל יעקב"

אלה נזכרה ונפשנו עליהם תשתוחח
קול יללה נשמיע ומספד מר נביע
על חללי בת עמי נתאבל בדמי
אשר נערפו בידי זאבי ערב נאצים חיתו טרף
מדי שנה נשא קינה ביגון ומגינה
בערב ר"ח ניסן את נשמות אחינו נזכירה
נייליל על שברנו בהעדר אם על בנים
בחורים וזקנים נשים ועוללים עם יונקי שדים
על אלה נתאבל מרה ושחוחי קומה
לאלה ישראל נשא כפים

אל מלא רחמים צור שוכן במרומים
המצא מנוחה נכונה תחת כנפי השכינה
במעלות קדושים וטהורים כזהר הרקיע מזהירים
את נשמות הורינו אחינו ואחיותינו בנינו ובנותינו
וכל בני מונסטיר קהלתנו
שנפלו חלל ודמם הנקי נשפך כמים
בידי זרים בני עולה טמאי ידים
על משכבם ינחו בשלום ובגן עדן תהיה מנוחתם

זכור ה' כל מענינו והשב להם כגמולם
שפוך עליהם זעמך ונקם את נקמת דם עבדיך
וחוסה נא על שארית פליטתנו והשב את שבינתנו
השיבנו ה' אליך ונשובה חדש ימינו כקדם.

בכל שנה במהלך הטקס נשאו דברים חוקרים או אישים שונים שעסקו ביהודי העיר ובתולדותיהם. בין הדוברים היה ישראל קמחי, יליד מונסטיר שעלה ארצה ב־1935 והיה אחרון היוצאים מן העיר, ג'ני לבל מחברת הספר "גאות ושבר" על יהודי מקדוניה, יצחק מולכו חוקר קהילות ספרד ואחרים. בהמשך הטקס נהגו הנוכחים לאכול "ברכות" – כיבוד המורכב ממיני מזונות, פירות העץ והאדמה ושתייה, שאת ברכותיהם מברכים הנאספים בקול. מנהג זה נהוג היה גם מדי שבת ב"הפטרות" – אכילת אותו כיבוד אחרי תפילת מוסף וקריאת קטע מספר הזוהר ("הדרת זקנים").

בשנים האחרונות הלך מספר המשתתפים ופחת, הן מחמת הזקנה הן בגלל ריחוק המגורים מירושלים, ולמעשה הטקס אינו מתקיים עוד. ואולם, פעילותו של בית הכנסת המונסטירי בלבב של ירושלים, כבר מעל 70 שנה (אם גם באופי שונה מן המקורי), מנציחה את סיפורה ואת קורותיה של העדה הקטנה והייחודית, שאנשיה היו בעבר חלק בלתי נפרד מן הנוף האנושי הייחודי של ירושלים.